

TÜRKİYE’NİN ANA SİYASAL-DÜŞÜNSEL EKSENİNDE DEĞİŞME EĞİLİMLERİ (1938-1960)

Suna BAŞAK*

Özet

Bu çalışma tarama değerlendirme makalesi mahiyetinde olup, 1938-1960 dönemi Türkiye’deki fikir akımlarını Yusuf Akçura’nın Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ayrımından hareketle incelemeye tabi tutmuştur. 1938-1960 arası Türkçülük ve Atatürk milliyetçiliğinin öne çıktığı, Osmanlıcılık akımının terk edildiği ve İslamcılığın baskılandığı dönem olarak karakterize edilebilir. Cumhuriyet tarihi boyunca birbiriyle rekabet eden sosyalist milliyetçilik, muhafazakâr liberal milliyetçilik, Atatürk milliyetçiliği ve Türkçü Turancı milliyetçilik olup, bu dönemdeki yaygın milliyetçilik Türkçü Atatürk milliyetçiliğidir. Bu dönemde sadece İslamcılar için değil sol düşünce için de yasaklayıcı bir kültürel atmosfer oluştuğu söylenebilir. Bu çalışmada döneme ilişkin fikir akımları diğer çalışmalardan farklı olarak kültür olgusu analizlerinden hareketle değerlendirmeye tabi tutulmuş ve söz konusu edilen bu fikir akımlarının pozitivist paradigmanın iki parçalı (maddî-manevî kültür analizinin etkisinde kaldığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Batıcılık, Türk Milliyetçiliği, Kemalizm, Pozitivist Paradigma, İki Parçalı Kültür Analizi.*

CHANGE TRENDS IN TURKEY’S MAIN POLITICAL-INTELLECTUAL AXIS (1938-1960)

Abstract

This article is a literature review of the movements of thought in Turkey between 1938 and 1960 and it is based on the distinction made by Yusuf Akçura among Ottomanism, Islamism and Turkism. The period between 1938 and 1960 was characterized by Turkism and Atatürk nationalism and it was a time when Ottomanism was abandoned and Islamism was suppressed. Since the foundation of the Republic, socialist nationalism, conservative liberal nationalism, Atatürk nationalism and Turkist Turanist nationalism have been in rivalry; however, the type of nationalism that prevailed during this period was Turkist Atatürk nationalism. It can be argued that in this period there was a cultural atmosphere restraining not only Islamism but also left-wing ideologies. Unlike other studies on this period, this article deals with the movements of thought within the period in question based on analysis of cultural phenomena and it is concluded that these movements of thought were influenced by the two-part (material and moral) cultural analysis of the positivist paradigm at the time.

Keywords: *Westernism, Turkish Nationalism, Kemalism, Positivist Paradigm, Two-part Cultural Analysis.*

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü.
İletişim: subasak@gazi.edu.tr

Giriş

Ondokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyılın başı, dünya tarihi açısından olduğundan belki daha çok İslam dünyası, tarihi ve münhasıran Osmanlı ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti açısından kritik ve önemli bir dönemi oluşturmaktadır. On üç yüzyıla varan egemenliği maddî boyutta çökmeye ve çözülmeye yüz tutan İslam dünyasının, Osmanlının ve Cumhuriyetin kurucularının bazı elitleri, bu çöküşün sebeplerini ve bundan kurtuluş yollarını aramaya ve sonuçta bazı “teşhis” ve “tedavi” biçimleri ortaya koymaya girişmişler; bu da birtakım fikir akımlarının doğmasına yol açmıştır. Bu fikir akımlarından bazıları sadece bir devlet politikası ya da siyasi fikir cereyanı iken, daha kapsamlı olanlar ideoloji olarak isimlendirilir. İdeolojiler diğer düşüncelerden farklı olarak; hızlı değişimin huzursuz ettiği kitlelere, kitle iletişim araçları ile önderlik eden aydınların, bu değişimi açıklamak ve yol göstermek için geliştirdikleri ve sistemleştirdikleri düşünce bütünüdür. Bu fikir akımları Osmanlının son dönemlerinden Cumhuriyetin kuruluş yıllarına ve hatta bugüne, hızında, yoğunluğunda ve yaygınlığında farklılaşmalar olsa bile tedavüdedir.

Siyaset sosyolojisi bağlamında Batı sosyo-kültürel tarihi için bu fikir akımlarını¹, içinde bazı alt başlıklar (klasik liberalizm, modern liberalizm, yeni sağ, neomuhafazakârlık, neofaşizm gibi) barındırıyor olmakla birlikte, komünizm, sosyalizm, liberalizm, muhafazakârlık, faşizm, anarşizm ve feminizm olarak isimlendirebiliriz.

Türkiye için incelediğimiz döneme (1938-1960) ilişkin bu fikir akımlarını Yusuf Akçura'nın Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ayrımından hareketle incelemeye tabi tutmak mümkündür. Çünkü Cumhuriyetin kuruluşu tam Batıcılık ve Türk milliyetçiliği (Türkçülük) düşüncesinin zaferi, Osmanlıcılık ve İslamcılık düşüncesinin de yenilgisini ifade ediyordu.

¹ Bu fikir akımlarından bazıları ifrat ve tefrit noktasında yer alırlar. Bir konuda bir meselede ilk aşırı ve gerçek ötesi tutumu ifrat, buna tepki olarak ortaya konan tam tersi ve aşırı tutumu ise tefrit olarak tanımlarsak Batıcı fikir akımı içinde yer alan bazı grupların topyekûn Avrupalılaşma fikirleri ile buna karşılık saf kültür tezini ileri süren bazı İslamcı ve Türkçü grupların radikalizmi ya da Cumhuriyetin kuruluş yıllarında devlet politikası olarak bazı Türkçülerin Türk etnisitesini bugün ise Kürtçülerin Kürt etnisitesini önceleyen, baskın kılan, toptancı ya o ya öbürü mantığından hareketle geliştirdikleri açıklamaları ifrat ve tefrit noktalarıdır.

Meşrutiyet dönemi siyasal akımlarına da yön veren ve eldeki organizasyon ve yönetim imkânlarının ve temel değerlerin korunabilmesi gayretinde olan muhafazakârlık, Osmanlıcılık, İslamcılık, Milliyetçilik ve Türkçülük gibi akımların tamamına yön veren daha kapsamlı ve çatı ideoloji olarak ele alınabilir. Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarından "... ilk ikisinin, bir zamanların Osmanlı Devleti umumi siyasetine mühim tesiri oldu. Sonraki ise, ancak bazı muharrirlerin yazılarında görüldü" (Akçura 2003:33). Akçura'nın sonraki dediği Türkçülük akımının Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte öne geçtiğini, Osmanlıcılık akımının terk edilmek zorunda kaldığını, İslamcılığın ise baskılandığını görürüz. Bir yıkım içindeyken kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nden 1938 yılına gelindiğinde, İslami bir imparatorluktan laik ve millî bir cumhuriyete dönüşüm önemli ölçüde tamamlanmış; toplum kapsamlı bir biçimde yeniden biçimlendirilerek, kültür alanında alfabe ve dil reformlarıyla bir kırılma noktasından geçmiştir.

Bu dönemde Cumhuriyet elitleri kendi modernlik tahayyülleri olan ve önemli ölçüde Fransız tarzı modernleşme olarak isimlendirilebilecek resmi laiklik anlayışından hareket etmişlerdir. Hem insan eyleminin hem de Cumhuriyet tarihinin "çağdaş uygarlık düzeyine çıkma" amacının olduğunu kabul eden ve bir tür teleolojik millî anlatı oluşturan Cumhuriyet elitleri, kendi modernlik tahayyüllerine direnenleri sistemden dışlamışlardır. Sistemden dışlananlar bu laik teleolojiye meydan okumuş ve bu meydan okumanın etkileri bugüne kadar uzanmıştır.

1. Döneme Genel Bakış (1938-1960)

Cumhuriyet dönemi modernleşme tarihimizin 1980 yılına kadar olan dönemini üç evreye ayırmak mümkündür: (1923-1938), (1938-1960) ve (1960-1980). 1923-1938 arası Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığındaki Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk evresini oluşturur. Türkiye'nin modernleşme tarihi iki yüzyıl önce başlamasına rağmen, sosyo-kültürel yapıyı etkileyen ve yapı üzerinde büyük değişimler başlatan en önemli süreç, hiç şüphesiz Atatürk'ün "Tek Adam" olarak en etkin pozisyonda bulunduğu 1923-1938 yılları arasında yaşanmıştır. Bu dönemde sosyo-kültürel yapıya yönelik; Hilafetin kaldırılması (1924), Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924), Tekke ve Zaviyelerin, ziyaret maksadıyla türbelerin kapatılması (1925), Uluslararası takvimin kabulü (1925), Medeni Kanunun kabulü, Konservatuar'da Klasik

Türk Musikisi eğitiminin yasaklanması (1926), Ankara Ulus meydanındaki heykelin yaptırılması (1927), İstanbul'da hutbenin Türkçe okunması (1928), Anayasa'dan dinle ilgili hükümlerin çıkarılması (1928), Latin alfabesi ve rakamlarının benimsenmesi (1928), ortaokullardan din derslerinin kaldırılması (1930), kadınlara yerel seçimde seçme ve seçilme hakkının verilmesi (1930), Türk Tarih Kurumu'nun kurulması (1931), Türk Dil Kurumu'nun kurulması (1932), Halkevleri'nin kurulması (1932), Ezanın Türkçe okunması (1932), efendi, bey, paşa gibi unvanların kaldırılması (1934), soyadı kanununun kabulü (1934), kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının verilmesi (1934), CHP'nin altı okunun anayasaya girmesi (1937) gibi müdahaleler toplumsal yapıda köklü değişimler oluşturmuştur.

1938-1960 ikinci evre olup Atatürk'ün ölümüyle başlayıp 1960 askerî darbesine kadar sürer. İlk iki evrenin son on yılı hariç ilk iki evrede 1923-1950 yılları arası CHP'nin kesintisiz iktidar olma dönemidir. 1946 yılında çok partili hayata geçiş, 1950 Mayısında Demokrat Parti'nin iktidara gelişi bu dönemin önemli olaylarıdır. 1950 seçimlerinde, çok partili siyasetin gerektirdiği yasal ve kurumsal düzenlemelerin yapılmaması, tek parti zihniyetinin devamı olan kurum, araç ve aktörlerle çok partili rejime geçiş, sistemde tıkanmalar oluşturmuştur.

1.1. İnönü Dönemi Türkiye'si (1938-1950) ve Çok Partili Hayata Geçiş

İnönü dönemi Türkiye'sinde 1946'da çok partili hayata geçiş sadece dış politikadan ve Batı'ya hoş görünme kaygısından kaynaklanan bir değişiklik değildir. Bu değişiklikte dış dinamikler kadar iç dinamikler de etkili olmuştur.

Çok partili hayata geçişin temelinde üç dinamik yer alır. İlki Batı dünyasının etkisi olup, Türkiye'yi kabul için, düzenini demokratikleştirmeye zorlamasıdır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonunda Batı'da baskı rejimlerinin (Nazizm, Faşizm) yenilmiş olmasıdır. İkinci öge halkın tek parti dönemine karşı gösterdiği olumsuz tepkidir. Üçüncü öge ise hem o döneme kadar uygulanan devletçi politikaların, hem de savaş ekonomisinin sonucu olarak bir kapitalist sınıfın belirginleşmesidir (Kongar 1999:144-145).

İkinci Dünya Savaşı döneminin ekonomik sıkıntılarının yanı sıra bazı politika tercihleri halkın rahatsızlığını iyice artırmıştı. 1942'de çıkartılan Varlık Vergisi, basının azınlıkları olumsuz bir şekilde resmetmedeki

serbestlikler, azınlıkların siyasette rollerinin kalmayışı kadar Müslüman çoğunluğun önemli bir kısmı da uygulanan tepeden inmeci politikalar sonucunda hükümetten soğumuş durumdaydı. Büyük toprak sahipleri gibi, bazı şehrili tüccar ve sanayiciler İkinci Dünya Savaşı sonrası büyük paralar kazanmışlardı. Bunlar ekonomik gücün yanı sıra siyasal güç sahibi de olmak istiyorlardı. 1919'da Millî Mücadele'yi destekleyen burjuvazi, 1939'dan sonra tek parti rejiminden uzaklaşmıştı. 1945'e gelindiğinde ise halkla organik bağı olmayan CHP desteğini kaybetmeye başlamıştı. O zamana kadar tek parti rejimini desteklemiş olan bürokrat-aydınlarla tüccar-toprak sahiplerini birleştiren elitler de ayrılmaya başlarlar. Demokrat Parti'nin (DP) Ocak 1946'da resmen kurulmasıyla birlikte hem CHP hem DP Soğuk Savaş atmosferinden faydalanıp birbirlerini komünizmle suçlayarak üstünlük sağlamaya çalıştılar.

İnönü dönemi Türkiye'sinde eğitime ilişkin atılan adımlarda önemli olarak şunları görürüz (Findley 2011:281-284): Çok partili hayata geçişle birlikte 1948'de TBMM'de ilkokulların 4. ve 5. sınıflarında isteğe bağlı okutulmak üzere din dersi konulması kararı alındı. Yine aynı yıl imam hatip yetiştirme kursları ve 1949'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açılır. Bu dönemde eğitime büyük önem verilmiştir. Üniversite sayısı 1900 yılında sadece birken 1946'da üçe yükselir. 1924-1950 arasında ilk ve orta dereceli okullardaki öğrenci sayısı 300 binden 1,5 milyona yükselir. Okuryazarlık oranı 1927'de yüzde 11 iken 1950'de yüzde 33'e çıkmıştır. Kadınlarda okuryazarlık oranı yüzde 19 iken erkeklerde bu oran yüzde 48'dir. 1940'da Köy Enstitüleri kurulmuş, ancak Köy Enstitüleri hem kuruldukları bölgede hem de ulusal çapta eleştirilerle karşılaşmıştır. Bu eleştirilerden birisi de komünizm suçlamasıydı. 1954 yılında Köy Enstitüleri öğretmen okullarıyla birleştirilmiştir. Kırsal kesimde ulus inşasını gerçekleştirmeye yönelik Köy Enstitüleri dikine siyasal ve toplumsal hareketliliğin şehirlerle sınırlı kalmayıp köye inmesi açısından önemlidir.

Bu dönemde tek partili rejim kendisini medeniyetçi, ilerici, cumhuriyetçi, batılılaşmacı, inkılâpçı olarak tanımlayınca; muhalifler için gerici, İslamcı, yobaz, mürteci, hilafet yanlısı gibi nitelemeler kullanılmıştır.

1.2. Menderes Dönemi Türkiye'si (1950-1960)

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı partisinin 1950 seçimlerinde Demokrat Parti karşısında mağlup olmasıyla birlikte sona ermiş ve böylece tek parti

dönemi de fiilen sona ermiştir. Menderes (1899-1961) başkanlığındaki Demokrat Parti 1950'ler boyunca Türkiye'yi yönetmiştir. Muhalefetteyken anti-demokratik yasaların kaldırılmasını talep eden DP, iktidara gelince bu yasaları muhalefete karşı kullanmıştır. 1954 seçimlerinde ilk seçimlerden daha yüksek oy alan DP muhalefete karşı daha sert uygulamalar gündeme getirir. CHP'yi komünistlikle ve halkı isyana teşvikle suçlar. CHP ve DP arasındaki gerilim 27 Mayıs 1960'a kadar devam eder. DP iktidara geldikten sonra yabancı yatırımları teşvik ederek diplomatik tercihleriyle liberal ekonomi politikasını uyumlu hale getirmeye çalıştıysa da, bu amaçla çıkardığı yasaların sınırlı etkisi olmuştur.

1950'de Arapça ezan yasağının kaldırılması, devlet radyolarında ilk Kur'an-ı Kerim yayınının yapılması, ilkokullarda din dersinin konulması, 1951'de imam hatip okullarının açılması, Köy Enstitüleri'ne din dersinin konulması, 1953'ten itibaren Ankara Radyosu'nda "Din ve Ahlak Saati" programının yapılması, 1959'da İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılması ve 1960'da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk kez Kur'an-ı Kerim basımı Cumhuriyet'in ikinci evresinde kesintiye uğratılan dinin devamlılığını sağlayan uygulamalardır.

Bu uygulamaların yanı sıra 1951'de Atatürk'ü koruma kanunu çıkaran DP İslam'ın siyasal görünümüne izin vermeme kararı olduğunu göstermiştir (Duman 1999:4-42). Ancak İslamcı kesim kendisine DP içinde yer açmıştır. Teazis'e (2010:46) göre İslamcılar demokrasi şemsiyesi altında siyasi platformda cumhuriyet sistemi içinde ilk kez DP döneminde palazlanmaya başlamışlardır.

2. Döneme İlişkin Ana Eğilimler

Mücadele döneminde Batı karşıtı anlayış, Cumhuriyetle birlikte Batıcı bir niteliğe bürünmüş ve yukarıda da tarihleriyle belirttiğimiz gibi en başta hilafet olmak üzere dinî ve geleneksel kurumlar teker teker kaldırılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren zorlayıcı ve bütüncül bir resmi ideoloji egemen olmuştur. Bu resmi ideolojinin resmi metinlerdeki adı "Atatürk Milliyetçiliği"dir. Atatürk milliyetçiliği dört milliyetçilik türünden biri olup bu dönemin baskın ve başat fikir akımıdır.

Cumhuriyet tarihi boyunca birbiriyle rekabet eden farklı milliyetçilikler olmuştur. Türköne'ye göre (2007:650-655) bunlar Türkçü-Turancı

milliyetçilik, sosyalist milliyetçilik, ılımlı (muhafazakâr-liberal) milliyetçilik ve Atatürk milliyetçiliğidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Turancılık sistematik bir şekilde reddedilmiş, milliyetçilik ufku Anadolu ile sınırlı tutulmuştur. Türk milliyetçiliğine “Türkçülük” gibi özel bir isim verilmesi Osmanlı ve İslam kimliğinden ve milletinden farklı bir vurgu yapma ihtiyacının o dönemde kuvvetli olmasından kaynaklanmaktadır. Güneş Dil Teorisi ve Türk Tarih Tezi bu mülâhazalarla geliştirilmiştir. Türk Tarih Tezi Atatürk’ün ölümünden sonra terk edilmiştir. Bu dönemde yaygın milliyetçilik Türkçü milliyetçilik ve Atatürk milliyetçiliğidir. Diğer iki milliyetçilik 1960-80 arasında güçlenmiştir.

Dönemi anlamada resmi ideoloji anahtar kavram niteliğindedir. Resmi ideoloji hâkim olanların/egemenlerin duruş ve düşüncesidir. Yani devlet aygıtını elinde tutan elitlerin meşruiyetlerini sağlamak, varlıklarını sürdürmek ve itaati sağlamak için kullandıkları çoğunlukla gevşek, pragmatik, eklektik ve sistematik nitelikli değerler bütünüdür. Cumhuriyetin bu ilk evresinde, Kemalizm resmi ideolojidir. Keskin ideolojik kutuplaşmaların merkezinde yer alan ve resmi ideoloji olarak tanımlanan Kemalizm’in mevkii, Türkiye’de fikir akımları için önemlidir.

Kemalizm muhafazakârlığa ve kendisini muhafazakâr olarak algılayanlara karşı olup, inkılâpçı, ilerlemeci, cumhuriyetçi ve modernisttir. Ancak Kemalizm içinde “soyut hümanizm” ve “kozmopolit Batılılaşmacılığın” azimli savunucuları ve karikatürleşen örnekleri olmakla birlikte bunlar, hâkim çizgi olmamıştır. Hâkim çizgi Gökâl’ın simgelediği medeniyet-kültür ayrımıyla belirlenmiştir. “Türk Ruhunu” (Türk kültürünü) ihya edecek olan ilaç modernleşme (yani Batı Medeniyeti)dir. Bora’ya (2003:71) göre bu görüş aynı zamanda “Türk İnkılabı”na içsel olan muhafazakâr damardır. Kemalizm’in modernleşme anlayışının muhafazakâr nitelikli olduğuna karşı çıkan Öğün (2004:541) ve Akpolat’a (2009:3-9) göre ise Kemalizm’in modernleşme anlayışı laik niteliklidir. Modernleşme denetimi devlete ait, Fransız tarzı; devletin sivil topluma yön verdiği bir anlayıştır. Bu tip modernleşmenin toplumsal taşıyıcıları kentli, eğitilmiş, üst düzey devlet memurları ve ordu mensuplarıdır.

Kemalizm’in dayandığı temel ilkeler şunlardır: Halk kendi kendisini yönetecek olgunlukta değildir. Bu sebeple halkın çıkarlarını ondan daha iyi bilen seçkinler yönetmelidir. Çağdaşlaşma, modernleşme demokrasiyle değil ancak devrimle zorlamayla başarılabilir. Din modernleşmeye engeldir.

Dini bir kararla ilga etmek mümkün olmadığına göre, modernleşme dinin devlet tekeli ve denetimine alınması, dinî özgürlüklerin kısıtlanması, dinin yerine bilimin konulmasıyla mümkündür. İmparatorluklar parçalanıp da ulus-devletler ortaya çıkmaya başlayınca, Batı'da yaşanan tek kültürlülük politikası Cumhuriyet'in kurucularını da etkilemiştir. Modern toplum ancak tek kültürlü toplum olabilir.

Cumhuriyet'in dayandığı bu “kurucu felsefe” 1950'lerde iç ve dış şartların zorlamasıyla çok-partili düzene geçilmesinden sonra, askerî darbeler sonucunda yapılan anayasalara ve temel yasalara damgasını vurmuş, asker-sivil bürokrasinin demokrasi üzerine kurduğu vesayetin ve bu yolla sağladığı ayrıcalıkların dayanağı, meşrulaştırıcısı olmuştur. Kemalizm genel hatlarıyla merkeziyetçi, devletçi, milliyetçi, ulusalcı, inkılâpçı, ilerlemeci, reformist, laik, batıcı, seküler olup, dinî ve geleneksel eğilimlere karşı bir ideolojidir. Aynı zamanda bir sosyal ve siyasal mühendislik projesi ve sosyo-kültürel ve ekonomik alanlarda yukarıda sıralananları köklü değişikliklerle uygulama planıdır.

Türk milliyetçiliğinin kendi içindeki ayrımlar belirli toplumsal ayrımlar üzerine bina edilmiştir. Modern/laik/resmi olan Türk milliyetçiliğinin toplumsal düzlemde savunucuları merkez yani devlet ve onun seçkinleri iken, geleneksel/muhafazakâr/İslami milliyetçiliğin toplumsal tabanı çevre, geniş halk yığınlarıdır. Türkiye açısından faşizm sosyo-kültürel temelleri olan bir ideoloji olmadığı gibi, Türkiye'de hiçbir zaman faşist politikalar 1930'lu yıllar da dahil olmak üzere egemen olmamıştır. Ancak 1930'lu yılların yönetimi otoriter tek parti rejimi olarak tanımlanabilir. İslam inancından intikal eden “Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap'a üstünlüğü yoktur, üstünlük takvadadır” prensibi Batı dünyasında sosyo-kültürel kökleri olan bu ideolojinin Türkiye'de toplum katlarında Batı'daki kadar köklü hayat bulmasını engellemiş, ancak faşizmin Batı'da yükselmesiyle birlikte bir grup aydının savunduğu bir fikir olarak kalmıştır.

Türk muhafazakârlığı 1946 yılında çok partili hayata geçene kadar daha çok sosyo-kültürel alanda etkili olabilmiş, tek parti döneminde yaşanan yasaklar ile muhafazakârlar siyasal alanın dışına itilmiş (Bora 2003:71, Zürcher 2004:42) ve siyasal alanda etkin bir söyleme sahip olamamıştır. Çok partili hayata geçiş ve özellikle 1950'de Demokrat Parti'nin (DP) iktidara gelmesiyle muhafazakârların siyasal alana girmeleri mümkün olmuştur.

DP tam bir muhafazakâr siyasal kimliğe sahip olmasa da, muhafazakâr anlayışın siyasal platforma taşınmasında önemli bir rol oynamıştır.

Türkiye’de muhafazakârlığın siyasî, sosyal ve fikrî bir ideoloji olarak ortaya çıkışını II. Meşrutiyet’le başlatılanlar olduğu gibi Cumhuriyet’le başlatılanlar da vardır. Ancak net olan “Türk muhafazakârlığı...kendisini modernleşme içinde eğitmiştir” (Çiğdem 1997:45). Radikal modernizm tasavvurunun politik uygulamalara dönüştüğü dönem ise Cumhuriyet’in ilk iki evresidir. Muhafazakârlık bu dönemde düşünce hayatımızda felsefî siyasal bir dil olarak berraklaşmış ve inşa edilmeye başlanmıştır (İrem 1997:52).

Osmanlı’nın son zamanlarında devletin muhafazası için devletçi bir çözüm seçeneği olarak ortaya çıkan akımın, Cumhuriyet sonrasında, 1960’lı yıllara kadar İslamcılık olarak isimlendirilmesi çoğunlukla hareketin haricindekiler tarafından yapılmıştır. Aktay’a (2004:14-23) göre bir Müslüman olarak ilişkilerini İslam’ın tarihsel formasyonu ve geleneklerinin içinde konumlandırmak ve bunu kendine bir davranış ufku kılma projesine İslamcılık denilebilir. Türkiye hiçbir zaman doğrudan sömürgeleştirilmiş olmasa da, İslamcılar Türkiye’nin kendi kendini sömürgeleştirdiğine işaret ederek, tamamlanmamış bir kurtuluş mücadelesi söylemi geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri bu söylem İslamcılığın, milliyetçilik, muhafazakârlık ve genel anlamıyla sağcılıkla geçişliliğini sağlayan bir yol olmuştur. İslamcılık, muhafazakârlık ve milliyetçilik arasındaki geçişkenliği Mehmet Akif Ersoy, Erol Güngör, Nurettin Topçu ve Necip Fazıl üzerinden de okumak mümkündür. Milliyetçi ve muhafazakâr söylem 1960’lı yıllara kadar İslamcılığın söylemsel içeriğinde yer alırken, 1960’lı yıllardan sonra uluslararası öneme sahip Mevdudi, Seyyid Kutup gibi İslamcılarının kitaplarının Türkçe’ye çevrilmesinin de etkisiyle evrenselci vurgular ön plana geçmiştir.

Cumhuriyet dönemi kuruluş Türkiye’sinde siyasal İslamcılığın sistemli bir düşünce biçimi haline dönüşmemesinin en önemli nedeni siyasette Cumhuriyet ilkelerine ve özelde devletin laiklik ilkesine ters düştüğü gerekçesi ile meşru bir siyasî ideoloji olarak kabul edilmemesidir.

1923-1938 arasında, sadece Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyo-kültürel ve siyasî kurumları değil, devletin meşruluğunun İslam’a dayandığı

düşüncesi de ortadan kaldırılmıştır. Bu tür uygulamalar yapılırken bir taraftan da yasal düzenlemelerle yeni rejim korumaya alınmıştır; ancak devlet siyasal ve kamusal alanda İslam'a yapılan referansları kademeli olarak kaldırırken, Sünni İslam'la olan bağını da tamamen koparmamıştır. Bu dönemde devlet Sünni İslam'ı ortadan kaldırmaya değil denetim altında tutmaya çalışmıştır. Elmalılı Ahmed Hamdi Yazır'a "Hak Dini Kur'an Dili" hazırlatıp Kur'an çevirilerine hız verilmiştir. 1930'lu yıllarda ise Menemen Olayı'nın etkisiyle "devlet İslamı" politikalarından vazgeçilmiş, dine ilişkin semboller silinmeye başlanmıştır. Bunun en belirgin göstergesi dönemin İçişleri Bakanı olan Şükrü Kaya'nın şu beyanatıdır: "...dinler vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddî hayat ve dünya işlerine karışmasın, karıştırmayacağız" (Subaşı 2004:220).

Bu dönemde Said-i Nursi, Süleyman Hilmi Tunahan gibi şahısların öncülüğündeki dinî gruplar kendi içlerine kapanmışlardır. Takipçilerinin Bediüzzaman (zamanın mucizesi, harikası) diye adlandırdığı Said-i Nursi'nin 1930'larda kurmuş olduğu hareket çok önemli bir dinsel odaktı. Said-i Nursi 1935-1953 yılları arasında dini siyasal amaçla kullandığı iddiasıyla tutuklanmış ve yargılanmıştır. Toplumsal seferberliği vazeden, laikliği ve milliyetçiliği reddeden Said-i Nursi doğrudan siyasal faaliyet içine girmemiştir (Zürcher, 2009:285).

Findley'e (2011 290-291) göre tarikatlardan farklı olarak yeni bir örgütlenme ve mesajı yayma yöntemi benimseme ihtiyacı İslami yayıncılığın oluşmasında etkili olmuştur. Devletin tarikatlara yönelik olumsuz tavrı ile birlikte Batıcı yazılı basının İslam'a olumsuz tavrı, İslami yayıncılığın filizlenmesi aynı zamana rastlar. Bu dönemde dindarlar söz temelli bir hareketten metin temelli bir harekete geçiş yapıp kendi yazılı basın dünyalarını oluşturmuşlardır. "İkinci Said" döneminde risalelerin elle çoğaltılan nüshalarının sayısı altı yüz bine ulaşmıştır. Risalelerin önceleri Arap harfleriyle elle, 1942-1943'den itibaren Latin harfleriyle daktiloyla ve bir kısmının fotografik basılmasının ardından 1956 yılında Latin harfleriyle basılması okuyucu sayısının yüz binlere ulaşmasını ve böylece İslamcı akımın yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Nursi, pozitivist paradigmanın bilginin kaynağı olarak kabul ettiği akıl ve deneyi yetersiz bulan ve aslında bu ikisini de içinde barındıran bir fikir önerir. Said-i Nursi bilginin kaynağı ve bilgiyi elde etme yolu olarak

Kur'an, Peygamber ve "Büyük Kâinat Kitabı"nı ele alır. Said-i Nursi batı ve doğuyu uzlaştırmaya çalışan İslamcı modernistleri de eleştirir. İslamcı kesim garpçılı/baticıların şu noktalarda eleştirir. Fikir akımlarından Baticılık, İslam'a, Kur'an'a ve İslam'ın şekillendirdiği büyük bir geçmişe büyük ölçüde karşı çıkararak Cemil Meriç'in ifadesiyle, Garb'ın "deli gömlekleri"ni Şark'a giydirmektedir. "Sağ", "sol"uyla bu noktalarda birleşen Baticılık, on üç asırlık muhteşem tarihin ruhunu Batı'nın kızıl rüzgârına teslim etmektir. Esen bu kızıl, kara rüzgârda servet beş on zengin arasında dolaşmaktadır. Nursi'ye (2005:9) göre sağ ve sol gruplarının ortasında yer alan ve daha yerli, daha gerçekçi görünen bazı Müslümanlar esen kızıl ve kara Batı rüzgârlarından büyük bir etkilenmişlik içinde özür dileyici bir tavırla, çağın farmakolojisinin zehirlerinin bir kısmını "panzehir" gibi tanıtma gafletine düşmüşlerdir. Kur'an'ın hakikatlerini ispatta modern bilim ve felsefeden bir ölçüde faydalanması Nursi'nin ilk eserlerinde kendini hissettirse de, ikinci döneminde "Kur'an'a ancak Kur'an'ın tezkiye ettiği şahit olabilir. Batı felsefe ve bilimini ona şahit ve destek yapmak, Kur'an'ın rütbesinin bir derece tenzilidir" (2005:10) der. Nursi her iki döneminde de modern bilim ve felsefe karşısında alttan alıcı ve özür dileyici bir tavır sergilemez.

Son iki yüzyılın Türkiye'deki önemli toplumsal hareketlerinden biri olan Said-i Nursi akımı, devletin bastırması ve karşı duruşuna rağmen bu dönemde iyice yayılmıştır. Bu dönemin resmî aktörlerinin oluşturduğu resmî, millî anlatıyla bu resmî, millî anlatıya karşı çıkan akımların karşılıklı konuşabilme ve bir uzlaşmaya varabilme denemeleri halen devam etmektedir.

Erken Cumhuriyet döneminin İslamcılar için yasaklayıcı tavrı sol düşünce ve feminizm için de geçerlidir. "Soldaki en eski parti kuşkusuz Türkiye Komünist Partisi'di. Yaklaşık 50 yıldır yasaklanmış olmasına rağmen, Türkiye içerisinde küçük ama sadık bir taraftar topluluğuna sahipti" (Zürcher 2009:368). 1946'da çok partili hayata geçene kadar resmi ideolojiyi eleştiren hem sağ hem sol ideoloji şanslı addedilemez. Cumhuriyet kendi ideolojisini oluştururken "bir ulus yaratma" idealini, dönemin yaygın solidarist/dayanışmacı akımlarıyla desteklemiştir. Sınıf çatışmasına dair Marksist fikirler, parçalanmış bir imparatorluğun mirası olan genç Cumhuriyetin hafızasında "bölünme sendromu" sebebiyle halk arasında yaygınlaşmamış, bazı aydınların zihinlerinde yer tutmuştur.

Gültekingil'e (2007:14-18) göre Türkiye'deki sol düşüncenin ilk taşıyıcıları İmparatorluğun çözüldüğü o günlerde etkilendikleri sol düşünce ile içinden geldikleri muhalif damarın karmaşık bir bileşenini temsil ediyorlardı. O yıllar solun devletçilik, milliyetçilik, popülizm gibi sol dışı düşüncelerden bağımsızlaşmamış olması ileriki yıllardaki solun yapısını da etkilemiştir. Bu dönemde yapılan sol yayınlar hem cılızdır hem de sistematik değildir. Buna sebep hem siyasî ortamın baskıcı karakteri hem de sol hareketin içine kapanık yapısıdır. Bunun yanı sıra Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin ve III. Enternasyonal'in dikte edici ve baskıcı yapısı da önemlidir.

Erken Cumhuriyet dönemi kadın özgürlüğünün yasal temellerini 1920'lerde çok eşliliğin yasaklanması, 1930'larda kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kadın milletvekili oranının 1935'ten 1946'ya yüzde 3,7'den yüzde 4,5'e çıkması ile artmıştır. Ancak dönemin anlayışına göre siyasal iktidardan bağımsız bir kadın hareketi, öncü bürokratik elit kesimin ideali olan türdeş ve homojen toplum yapısına zarar verebilirdi. Siyasal iktidardan gerekli müsamahayı göremeyen kadın hareketi 1935'de Uluslararası Feminist Kongre'yi düzenleyerek kendi kendini feshetmiştir. 1935'den sonraki yıllarda feminizmin adı duyulmaz olur. Bu tarihten sonra bahsedilen iki hakla (Medeni Kanun ve seçme seçilme hakkı) kadınlar rejime minnettar kılınır (Çaha 2010:135-164). Kadınların inisiyatifi ele alarak erken cumhuriyetin "devlet feminizmi"ni eleştirmeleri daha sonraki döneme kalır. "Devlet feminizmi" doğrudan doğruya orta sınıf mensubu şehirli kadınları etkilese de, uzun dönemde ve dolaylı olarak kadın erkek ilişkilerindeki ve kadın olgusundaki değişim, toplumun hemen hemen her kesiminde etkili olmuştur (Findley 2011:280). Ancak bu etki eşit bir etki olmamıştır. Uzun vadede değişim sadece orta sınıfla sınırlı kalmamıştır.

Sonuç

Kemalizm, muhafazakâr kesimler tarafından geçmişi bütünüyle reddettiği, hatta ötekileştirdiği için ve baskıcı laik anlayışı getirdiği gerekçesiyle Türk siyasetini ve toplumu patolojik bir modernliğe mahkûm ettiği eleştirisine hedef olmuştur. Kemalizm'e yöneltilen eleştirilerin önemli bir bölümü maddî kültür – manevî kültür ya da medeniyet – kültür ayırımına dayanılarak yapılmıştır. Ercüment Kuran'a (1998:26) göre Atatürk muasır medeniyet seviyesine çıkmak amacıyla gerçekleştirdiği devrimlerde Ziya

Gökalp ve Abdullah Cevdet'in² fikirlerinin etkisi altındadır. Atatürk'ün milliyetçilik anlayışını oluşturan pek çok kaynak arasında Ziya Gökalp'ın etkisi diğer etkilere göre daha önemlidir. Bu konuda Abdullah Cevdet'in fikirlerini kabul eder. Yani Batı'dan alınması gerekenler sadece maddî kültür unsurları değil, manevî kültür unsurları da Batı'dan alınmalıdır.

Meseleyi bugüne olan etkisiyle de ele almak gerekirse, 1980 sonrası Kemalizm resmi bir isim değişikliğine uğrayarak Atatürkçülük adını almıştır. Atatürkçülük çoğu bağlamda, Türk-İslam sentezinin sisteme entegrasyonunu ifade etmektedir. Atatürk Devrimleri'nin yeniden adlandırılmasında Türk-İslam Sentezi sadece Türk tarihini değil, Osmanlı tarihini de referans almış ve Batılılaşmayı milliyetçi-muhafazakâr bir dille eleştirmiştir (Deren Van Het Hof 2006:152). Atatürkçülüğün bu anlamı muhafazakâr milliyetçi kesimin Atatürkçülüğe yüklediği anlamken, solun Atatürkçülük yorumunu millet kelimesi üstünde değil de ulus kelimesi üstünden okumak uygundur.

Batı Avrupa dillerinde sadece “nation” kelimesiyle ifade edilen toplumsal birlik, Türkçe'de millet ve ulus sözcükleriyle karşılanmaktadır. Güvenç'e (2005:34-40) göre Atatürkçülük milliyetçi değil ulusçudur, yani laik, akılcı, yenilikçi, çağdaş ve batılıdır. Ayrıca millet, Osmanlı toplumsal sisteminde dinî cemaatleri ifade ettiğinden Kemalist proje millet kelimesi yerine seküler anlam yüklediği ve etimolojik kökeni Moğolca olan ulus sözcüğünü tercih etmiştir.

Bu dönemde ortaya çıkan fikir akımlarının kendi aralarında sentezlenmesi söz konusudur. Bu sentezler aynı zamanda kendi içinde zaman zaman sertleşen, önemli politik-ideolojik boyutları olan bir kültür savaşının da eksenini oluşturmuştur. Parla'nın (1995:201) tasnifiyle bu fikir akımlarının iki önemli sentezi şöyle formüle edilebilir. Gökalp sentezi = 1) Batı (dayanışmacılık; bilim, fen ve teknoloji) + 2) Türkçülük (din ve kültür milliyetçiliği: değerler sistemi) + 3) İslamiyet (ahlak sistemi olarak tasavvufi İslam). Bunlardan birincisi medeniyet, ikincisi ve üçüncüsü harstır. Kemalist sentez = 1) Batı (dayanışmacılık; bilim, fen ve teknoloji; değerler sistemi) + 2) Türkçülük (dil ve kültür milliyetçiliği) + 3) İslam (yok).

² Kültür ve medeniyetin birbirinden ayrılamayacağına ilişkin Abdullah Cevdet dışındaki diğer düşünürler ve fikirleri için bkz. (Başak 2004).

Gerek Gökalp sentezinin gerekse Kemalist sentezin, Batıyla ilişkilerimizde kültür unsurlarından hangilerinin alınıp alınmayacağı tartışmasında, kültür unsurlarının iki parçalı ve üç boyutlu analizi fikir açııcıdır. İki parçalı analiz kültürü maddî ve manevî kültür olarak ele alırken, üç boyutlu analiz kültürü maddî, davranışsal ve bilişsel (anlam) boyutlarıyla ele alır. Hem Gökalp hem de Kemalist sentez Batı'dan nelerin alınıp nelerin alınmayacağı konusunda pozitivist paradigmanın iki parçalı analizini kullanmıştır.

Sosyo-kültürel olgular evreninde belirlenen üç bütünleşmiş kültür üst sistemi (duyumcul, düşünsel, idealistik) vardır. Belirli anlamlar etrafında bütünleşmiş her bir kültür tipi, davranışsal ve maddî boyutları ile bir bütün olarak bu anlamları yansıtır. Her üç üst kültür tipi de dışarıdan aşılama kabul etmez; onların bünyesine hariçten organlar nakledilemez; çünkü doku uyumsuzluğu olur. Bireysel veya toplumsal planda bir sorun olduğunda, bu sorun kendi içinden giderilir; yani bu üç üst kültür sisteminin her birinde "kendi kendini tamir, yenileme ve yinelenme" esastır. Onlardan bir parça veya bazı parçalar başka sistemlere aşılandığında, bu parçalar başka bünyelerde gerçek fonksiyonunu ve asli parlaklığını kaybedecektir. Bugün duyumcul üst kültür sisteminin doruk noktasında olan Batı'dan nelerin alınıp nelerin alınmayacağı sorusu anlamlı değildir. Küreselleşme süreciyle birlikte bugün için anlamlı olan soru Türkiye'nin bu üç üst kültür sisteminden birisine dâhil olup olmadığı sorusudur. Türkiye'nin toplumsal yapısında belirsizleşmiş, bir şekilde içi boşaltılmış anlamlar dünyası davranışsal ve maddî boyuta da yansımıştır. Değil içsel (mantıksal-anlamlı) bütünleşme gösteren bir sosyo-kültürel yapıya sahip olduğumuz, nedensel/işlevsel bütünleşme gösteren bir yapıya sahip olduğumuz bile zor söylenebilir (Başak 2004:134).

Hem sosyal bilimlerde hem de gerek entelektüel gerekse ideolojik kaygılarla kültürün konu edildiği tartışma platformlarında, iki parçalı analiz kullanıldığında, ideolojik arka plandan etkilenen vurgu sorunu ve pozitivist paradigmanın yansıması fark edilmektedir. Geçici kesin bilgi bağlamında konuya yaklaşıldığında bu ideolojik vurgu probleminin ortadan kalktığı görülmektedir. Üç boyutlu analizde boyutların birbirinden ayrılmazlığı, aynı bir gerçekliğin farklı tezahürleri olduğu bilgisi ideolojik ve amiyane bilginin yerini alır. Diğer bir deyişle üç boyutlu analiz çerçevesinde temele özne olan insan oturtularak olgunun incelenmesi kültürün bir kült, medeniyetin bir idea olarak şeyleştirilmesi ve kültür

medeniyet kutuplaşmacılığının bir ideolojik araç olarak kullanılmasını engeller (Başak 2004:134).

Ancak kültür-medeniyet ya da maddî kültür-manevî kültür kutuplaşmacılığı pozitivist paradigmanın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. “Doğru”nun “tek”, bilimsel bilginin ise “kesin ve mutlak” olduğuna ilişkin sayılı zaman içinde modern dünyayı şekillendiren sosyal bilimleri ekonomiyi, sanatı, edebiyatı, müziği, siyaset bilimini şekillendirir; ideolojileri keskinleştirirken, “toplum mühendisliği” dediğimiz olgunun da yaratıcısı olmuştur. Toplumun mühendisliği, “doğru”yu baskıcı ya da tepeden inmece yöntemlerle dayatmıştır. 2000’li yılların dünya görüşünü şekillendireceğine kesin gözüyle bakılan kuantum fiziğinin, insanın kendisine, topluma, kâinatı oluşturan canlı cansız tüm varlıklara bakışını radikal bir biçimde değiştireceği öngörülmüştür.

Türkiye’de gerek akademik, gerek entelektüel, gerekse ideolojik sebeplerle kültür konusuyla ilgilenen her şahıs için iki parçalı kültür analizi pozitivist paradigmanın hâkimiyeti sebebiyle kaçınılmaz olmuştur. Üç tarz-ı siyasetin içinde yer alanların çoğu iki parçalı kültür analizini kullanmıştır. İki parçalı kültür analizi Türkçülere ve İslamcılara manevî kültürün önemini ve belirleyiciliğini savunacakları bir zemin hazırlarken, Batıcılara maddî kültürün önemini, belirleyiciliğini ve üstünlüğünü savundukları bir zemin hazırlamıştır. İki parçalı kültür analizinin sadece sosyal bilimlerde değil, kültür kavramının yer aldığı her söylemde kullanıldığı görülmüştür. Algısal kökenli ampirik bir kavram ikizi olarak, iki parçalı analizde yer alan parçalar (maddî ve manevî), gerçekliğin mevcut farklı alanlarına tekabül ediyor olmayıp, aynı ve tek gerçekliğin somutluk dereceleri itibariyle farklılaşmış bir görünümüdür. İki parçalı analizin ideolojik ve siyasî uzanımları ise hem Türkçü, hem Batıcı hem de İslamcı siyasette ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Akçura, Yusuf (2008), **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, Lotus Yay.

Akpolat, Yıldız (2009), **Türkiye'de Milliyetçiliğin Sosyolojisi**, Erzurum, Fenomen Yay.

Aktay, Yasin (2004), "Sunuş" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, Ed. Yasin Aktay, İstanbul, İletişim Yay. s.13-25.

Başak, Suna (2004), **Kültür Olgusu Analizleri ve Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara, Odak Yay.

Bora, Tanıl; Onaran, Burak (2004), "Nostalji ve Muhafazakârlık" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık**, C. 5, İstanbul, İletişim Yay. s.234-238.

Çaha, Ömer (2010), **Sivil Kadın**, Ankara, Savaş Yay.

Çiğdem, Ahmet (1997), "Muhafazakârlık Üzerine" **Toplum ve Bilim**, S.74, s. 32-50.

Deren Van Het Hof, Seçil (2006), "Türk Modernleşmesi", **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, Ed. Mehmet Zincirkıran, Ankara, Nava Yay. s.142-152.

Duman, Doğan (1999), **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık**, İzmir: Dokuz Eylül Yay.

Findley, V. Carter (2011), **Modern Türkiye Tarihi**, çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yay.

Gültekingil, Murat (2007), "Sunuş" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol**, C. 8, Ed. Murat Gültekingil, İstanbul, İletişim Yay. s.13-18.

Güvenç, Bozkurt (2003), **Türk Kimliği**, İstanbul, Remzi Kitapevi.

İrem, Nazım (1997), "Kemalizm ve Gelenekçi Muhafazakârlık", **Toplum ve Bilim: Türk Muhafazakârlığı**, S.74, s.52-101.

Kongar, Emre (1999), **21. Yüzyılda Türkiye**, 23. bs. Ankara: Remzi Kitapevi.

Kuran, Ercüment (1998), "Türkiye'nin Medeniyet Değiştirmesi", **Türk Yurdu**, C. 18, S. 127-128, Ankara, s.25-26.

Nursi, Said (2005), **Muhakemat**, İstanbul, Şahdamar Yay.

Öğün, Süleyman Seyfi (2004) "Türk Muhafazakârlığının Kültürel Politik Kökleri" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık**, C. 5, İstanbul: İletişim Yay. s.539-543.

Parla, Taha (1995), **Türkiye'nin Siyasal Rejimi (1950-1989)**, İstanbul: İletişim Yay.

Subaşı, Necdet (2004), “1960 Öncesi İslami Neşriyat: Sindirme, Tahayyül ve Tefekkür” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, C. 6, İstanbul: İletişim Yay. s. 217-235.

Teazis, Christos (2010), **İkincilerin Cumhuriyeti Adalet ve Kalkınma Partisi**, İstanbul: Mızrak Yay.

Türköne, Mümtazer (2007), **Siyaset**, Ankara: Lotus Yay.

Zürcher, Erik Jan (2009), **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev. Yasemin Soner, İstanbul: İletişim Yay.

Zürcher, Erik Jan (2004), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık**, C. 5, İstanbul: İletişim Yay. s.40-43.